

Markó Alexandra

Vélemények és tények egy magyar hanglejtésformáról

A tanulmány kijelentő és kiegészítendő kérdő megnyilatkozások spontán beszédbeli megvalósulásait vizsgálja, az alábbi (a közvélekedés és a szakirodalom által tényként kezelt) kérdésekre keresve a választ: 1. a) a kijelentő megnyilatkozás és b) a kiegészítendő kérdés végén megjelenő dallamemelés nélkülöz-e minden kommunikációs funkciót; 2. csak a nők beszédére jellemző-e a) a kijelentő megnyilatkozás végi dallamemelés és b) a kiegészítendő kérdés végi emelkedő hanglejtés. A tanulmány a vizsgált jelenségek funkcióit illetően arra a következtetésre jutott, hogy a szakaszvégi dallamemelés részben beszédtervezési okokkal, részben a beszédhelyzet sajátosságaival magyarázható – természetesen ezek összefüggenek egymással. A kiegészítendő kérdések esetében pedig feltételezhető, hogy a frekvencianövekedés pragmatikai indokú: a kérdés gesztusát hivatott pregnánsabbá tenni. A vizsgálatok nem igazolták a nemek között feltételezett különbséget.

Bevezetés

A nyelvi viselkedés rendszeresen válik bíráló megjegyzések célpontjává. A magyar beszéd hangtani és ezen belül szuprasegmentális/prozódiai sajátosságai közül ugyanakkor viszonylag kevés olyan van, amellyel kapcsolatban gyakoriak a kritikák, bizonyos formák helytelennek/rossznak minősítése. Ebből a szempontból a leggyakrabban azt a jelenséget ítélik el és kommentálják a véleményformálók, amelyet úgy írnak körül, hogy a beszélő „a mondat végén felviszi a hangsúlyt”. Ez a közbeszédbeli állítás általában a spontán beszédre vonatkozik, és a záró dallamszakasz emelkedő/szökő voltára utal (valójában tehát nem a hangtani értelemben használatos „hangsúly”-ként értelmezhető – függetlenül attól, hogy a hangsúlyérzetet befolyásolja az alaphangmagasság realizációja).

Ennek az elítélő attitűdnek a nyomait a nyelvművelő szakirodalomban (pl. Wacha 1999, Balázs 2000), illetve a virtuális írásbeliségben is nagy számban adathatjuk. Néhány példa az internetről (blogokból, fórumhozzászólásokból): „sajnos [...] valóban magyartalanul mondja a szöveget [...], a mondat végén felviszi a hangot, ahelyett, hogy levinné”; „szerintem is borzasztó [...], állandóan felviszi a hangsúlyt a mondat végén”; „ellentmond a magyar nyelv helyes hangsúlyozásának, ha valaki a mondat végén felviszi a hangsúlyt, ezért nagyon zavaró azok számára, akiknek még fontos a helyes magyar beszéd”; „meg tudok örülni, ha valaki a mondat végén nem le, hanem felviszi a hangsúlyt, és még színésznek mondja magát”.

A jelenségnek egy másik aspektusát állítja középpontba a következő idézet: „A kutatók szerint további érdekessége a nők munkahelyi viselkedésének, hogy beszédük során mondatbefejezéskor ahelyett, hogy levinnék a hangsúlyt, inkább felviszik, ami a férfiakban legtöbbször azt az érzést kelti, hogy bizonytalanok saját véleményük hitelességében” (1). Egy rögtönzött (interneten közzétett kérdőívvel végzett) közvélemény-kutatásban 20 adatközlő (10 férfi, 10 nő, értelmiségiek, különböző foglalkozásúak; az életkoruk 24 és 64 év között szóródott, átlaguk 29,5 év) közül 12 szerint a nőkre jellemző(bb), hogy „a mondat végén felviszik a hangsúlyt”, a többiek szerint mindkét nemre vagy egyikre sem jellemző, illetve volt, aki nem válaszolt.

A záró dallamemelés tehát a laikusok szerint a nők beszéd-sajátossága. Úgy tűnik azonban, hogy nem csak a laikusok vélekednek így. A magyar nyelvészeti szakirodalomban az első átfogó monográfia, amely több szempontból (grammatikai szerep, érzelem- és attitűdkifejezés, műfaji sajátosságok stb.) elemzi a

beszéddallamot, Fónagy Iván és Magdics Klára munkája, *A magyar beszéd dallama* (1967) volt. A munka módszertanát tekintve hallási alapú elemzésekre épül, és többek között spontánbeszéd-adatokat is tartalmaz (bár a leírásban ezek nem mindig különülnek el egyértelműen a színészek által „eljátszott” mintáktól). A szerzők elsőként vetették fel, hogy vannak „nőies” és „férfias” dallamformák: percepció tesztek alapján „nőies”-nek minősítették a szöközárral (terc- vagy kvartfellépéssel) végződő kijelentő mondatokat és a magas szinten hullámzó (ereszkedő-emelkedő) felkiáltó mondatokat. Ebben az elkülönítésben nincs értékítélet, ezeket a nemek szerint eltérő formákat semlegesnek tartják a szerzők. Fónagy Iván 1998-ban összegezte (többek között) saját korábbi eredményeit, és megállapította, hogy a nők közötti társalgásban a kiegészítendő kérdések végi dallamemelés neutrális formának tartható.

A közbeszédben gyakorta felbukkanó elítélő vélemény létjogosultságának a próbája az lehet, ha beigazolódik, hogy a vizsgált jelenségnek nincsen semmiféle kommunikációs (pl. pragmatikai) szerepe, illetőleg ha a beszélő vélt „igénytelenségén” túlmenően nem lehet magyarázatot találni a megjelenésére. A nemek közötti különbségről való vélekedés helytállóságát pedig természetesen úgy ellenőrizhetjük, ha a jelenségek gyakoriságát elemezzük férfiak és nők beszédében. Érdemes megvizsgálni tehát a fenti vélemények alapján felvázolt kérdéseket külön-külön: 1. a) a kijelentő megnyilatkozás és b) a kiegészítendő kérdés végén megjelenő dallamemelés valóban nélkülöz-e minden kommunikációs funkciót; háttérben nem áll semmiféle (pl. beszédtervezési) ok; 2. csak (de legalábbis elsősorban) a nők beszédére jellemző-e a) a kijelentő megnyilatkozás végi dallamemelés és b) a kiegészítendő kérdés végi emelkedő hanglejtés.

Annak érdekében, hogy választ kapjunk ezekre a kérdésekre, e tanulmány saját korábbi és jelenleg zajló kutatásokat, valamint más szerzők munkáinak az eredményeit megvizsgálva értelmezi (újra) a kérdést a fenti szempontok szerint. A régebbi, hallásalapú, a hétköznapi nyelvhasználat tapasztalataira építő megállapításokkal ellentétben ezúttal kísérleti vizsgálatok és műszeres elemzések alapján próbál meg állást foglalni a fenti kérdésekben. Az áttekintésben az érthetőség kedvéért szükségképpen érintenünk kell definíciós és módszertani alapvetéseket is.

A kijelentő megnyilatkozás végén megjelenő dallamemelés lehetséges funkciói

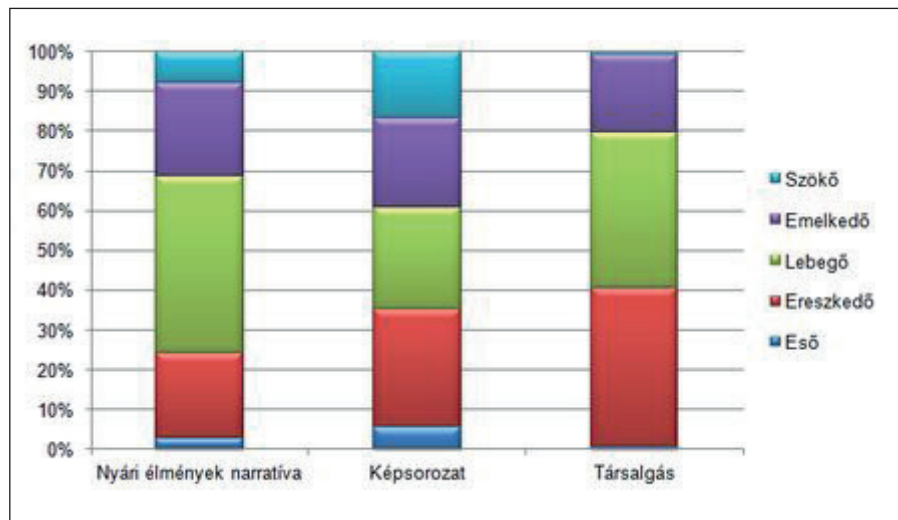
Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a mondat/megnyilatkozás mint közlésegység sokszor igen nehezen határozható meg a spontán beszédben (pl. Gósy 2003; Várad 2008; 2009). Egy erre irányuló észlelési kísérletben 10 spontán szöveget (interjúrészek) 10-10 tesztelő hallgatott meg, és az volt a feladatuk, hogy a központozás nélkül lejegyzett szövegben jelöljenek mondathatárokat. Szövegenként átlagosan csak az esetek (az összes jelölési hely) 24,2%-ában jelöltek azonos helyen határt a 10-ből legalább 8 adatközlő, és mindössze az összes határjelölés 8,1%-a volt egyöntetű (10-ből 10) (Markó 2010). Ezzel szemben olvasott szövegek hallgatásakor megközelítőleg 100%-ban azonosítjuk az elhangzó mondatok határát (pl. de Pijper – Sanderman 1994). Ez a rendkívül nagy különbség arra figyelmeztet, hogy a felolvasással szemben támasztott követelmények a spontán beszédben nem érvényesülnek.

E definíciós problémák miatt egy korábbi kutatás (Markó 2007–2008) a spontán beszédbeli határjelölés kérdéskörét egyértelműen azonosítható egységeken vizsgálta. Prozódiai alapegységként a beszédszakaszt határozta meg, amely két szünet között realizálódó szövegrészt jelent, szintaktikai-szemantikai alapegységként pedig a mondategységet (Deme 1971), amely többé-kevésbé a tagmondat fogalmával azonos. A vizsgálat háromféle spontán és félspontán produkcióban elemezte a beszéddallam megvalósulásait a beszédszakaszok és a mondategységek végén.

Az első egy spontán monológyszerű szöveg volt, amelyben az adatközlőknek interjúhelyzetben kellett a nyári élményeikről beszámolniuk. Ennél nagyobb mentális erőfeszítést igényelt a félspontán (vagy irányított spontán) szöveg előadása, hiszen itt egy tíz képből álló történetet úgy kellett elmesélniük, hogy csak

egyenként nézhették meg a képeket: amikor az elsőről elmondtak mindent, amit tudtak, akkor nézhették meg a következőt, és így tovább. Mivel a képek többféle értelmezésre adtak lehetőséget, folyamatosan felül kellett bírálniuk az addig elmondottakat, illetve többféle folytatásra kellett felkészülniük. Végül a harmadik felvétel egy társalgásról készült, 4 beszélő részvételével.

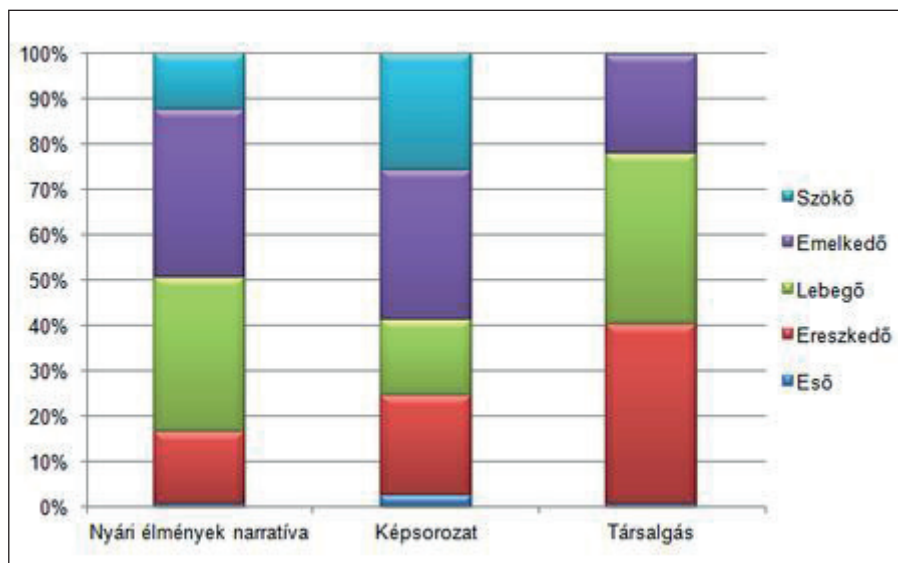
A beszédszakaszok végén a beszédhang megvalósulását mutatja az 1. ábra a három elemzett beszédprodukcióban. Jól látható, hogy az emelkedő és a szökő hangzár a legnagyobb kognitív erőfeszítést igénylő produkcióban, a képsorozatból alkotott történetmondásban volt a leggyakoribb, míg a legtermészetesebb, legszokványosabb beszédhelyzetben, a társalgásban alig fordult elő a szökőzár, és az emelkedő hanglejtés is fele olyan gyakori volt, mint az ereszkedő.

1. ábra

A beszédszakaszok végén a beszédhang megvalósulása a három elemzett beszédprodukcióban

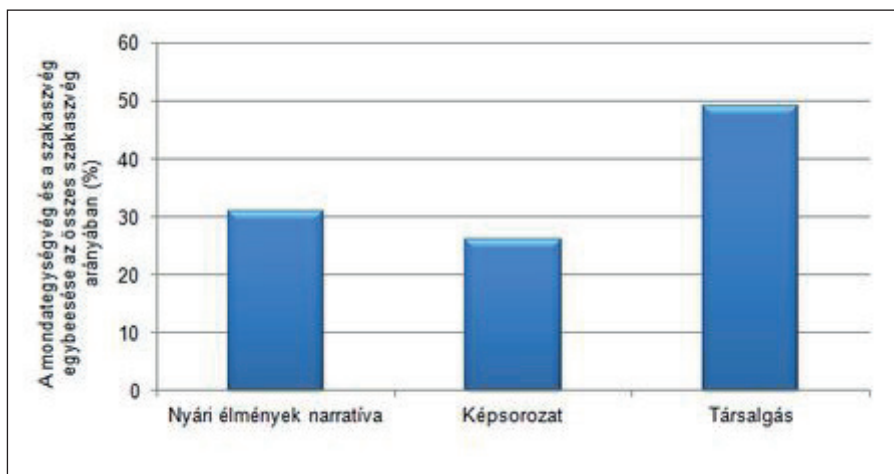
A 2. ábrán a mondatvégek dallami megvalósulása látható. Feltűnő, hogy míg a monologikus szövegek esetében nagy különbségek vannak a szakaszvégek (1. ábra) és a mondatvégzárak dallammeneteinek megoszlása között, a társalgásban ilyen jellegű eltérés nincs.

2. ábra

A beszédhang alakulása a mondatvégek végén a három elemzett beszédprodukcióban

Ez a különbség a monologikus és a dialogikus szövegek között egyrészt arra utal, hogy az előbbieken a mondategységhatáron még nagyobb mértékben érvényesül a folytatás szándékának a jelzése. Másrészt felveti azt a kérdést, hogy a társalgásban talán nagyobb arányban esnek egybe a beszédszakasz- és a mondategységhatárok. Ezért a 3. ábrán beszédprodukciónként azoknak a szakaszhatároknak az aránya látható, amelyek mondategységhatárral esnek egybe. Ezt megvizsgálva megállapítható, hogy a társalgásban másfél-kétszer annyi azoknak a szakaszhatároknak az aránya, amelyek mondategységhatárra esnek, mint a monológokban. Azaz arányaiban jelentősen több lezárt szakasz található a társalgásban, mint a monologikus szövegekben. Mindez azt is jelenti, hogy a társalgásban relatíve gyakrabban fordul elő szünet mondategységhatáron, vagyis a szituációból fakadóan a beszélők tervezetlenebben valósítják meg a szüneteket akkor, amikor a szünet potenciális beszélőváltási hely, mint a monológban. Ez visszavezethető arra is, hogy a társalgásban a beszélőknek a közlésen belül kevésbé van szükségük gondolkodási/beszédtervezési (pl. szókeresési) szünetre, hiszen a többiek beszédideje alatt van idejük megtervezni a mondanivalójukat, míg a monológokban ezt saját beszédükkel egy időben teszik. Meg kell még jegyezni azt is, hogy a társalgásban – például a kérdés-válasz fordulók miatt – több társalgási egység mindössze egy mondategységből áll, így a dialogikus helyzet ebben a tekintetben is befolyásoló.

3. ábra

A szakaszvég és a mondategységhatár egybeesésének aránya a különböző szövegtípusokban

Látható tehát, hogy a szituáció (úgy is fogalmazhatunk, hogy a „beszédfeladat” nehezítettsége) hatással van a szöközárak gyakoriságára, hiszen alapvetően meghatározza a szuprasegmentumok tervezési sajátosságait. A folytatás jelzése lényeges funkciója az emelkedő és a szökö zárlatnak, a társalgásban azonban jóval gyakrabban van szükség a lezárás jelzésére, mint a kvázimonologikus helyzetekben. Ilyen kvázimonologikus helyzet például az interjú, ahol a grammatikai szerkezet és a szituáció pragmatikai ismerete elég egyértelmű tagoló jelzés, itt ugyanis a beszélő joggal feltételezi, hogy addig beszélhet, amíg szeretne, nincs a társalgásra jellemző, beszélők közötti „versenyhelyzet” a beszédjog megszerzéséért vagy megtartásáért.

Ezt továbbgondolva nyilvánvalóan felmerül annak a lehetősége, hogy kvázimonologikus helyzetben is kell lenniük lezárási pontoknak, azaz az interjúalany is visszaadja néha a szót az interjúkészítőnek. Ha a fent elmondottak igazak, akkor ezeknek a beszédlépéseknek (más néven társalgási egységeknek, fordulóknak, azaz az egy beszélő által egyben elmondott szövegegységeknek) a végét a beszélőnek, adott esetben az interjúalanyának jeleznie kell. A vizsgálat kitért arra, hogy a fentebb említett 10 spontán felvételen ezek a szóátadási pontok hogyan, milyen beszédhallammal valósulnak meg. A vizsgált interjúkban összesen 27 szóátadási hely jelent meg (az interjúalany részéről), ezekben egy kivétellel, azaz 96,3%-ban lezáró dallammal jelezték a beszélők, hogy a mondandójuk végére értek. Ez ugyancsak arra utal, hogy a kommunikációban a beszédhallam betölti a funkcióját, vagyis nem jellemző, hogy akkor is emelkedő/szökö hanglejtéssel záránk

a közlést, ha ez a beszédpartner számára a diskurzus továbbvitele szempontjából félreérthető vagy félrevezető jelzés lenne.

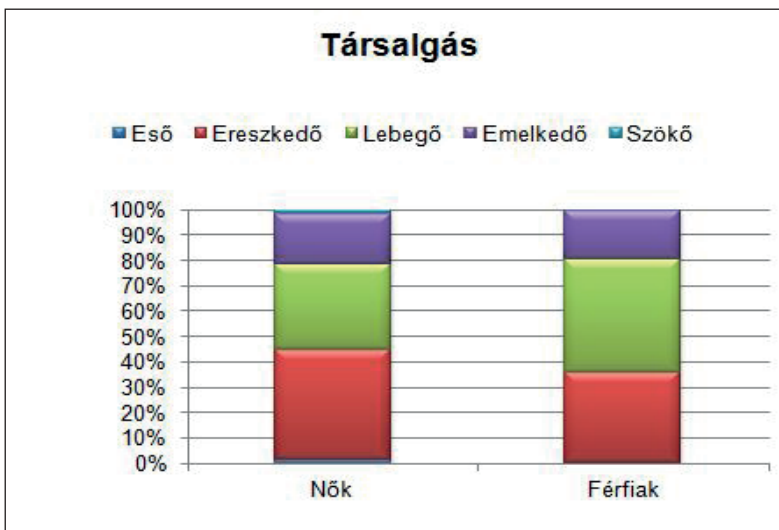
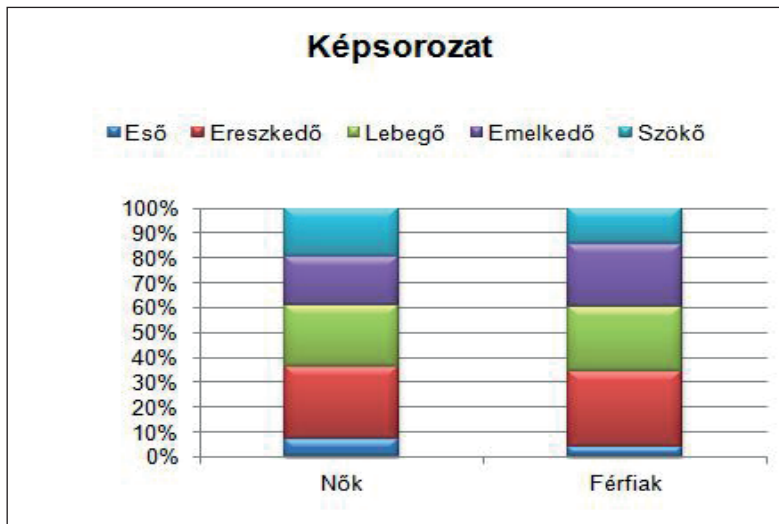
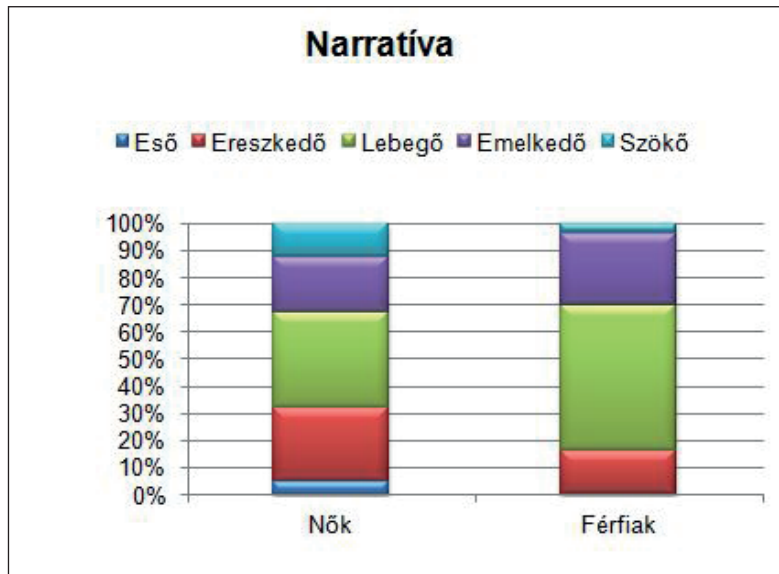
A kiegészítendő kérdés végén megjelenő dallamemelés lehetséges funkciói

Bár a szakirodalom abból indul ki, hogy a kiegészítendő kérdésnek nincs disztinktív hanglejtése (Deme 1962, Fónagy–Magdics 1967), impliciten (vagy akár expliciten) megfogalmazódnak elvárások az ilyen közlések beszéddallamával kapcsolatosan is. Egyrészt ilyen a kérdőszóban (az első szótagban) megjelenő hangmagasság-maximum, a csúcsot követő kvartnyi lelépés (Fónagy–Magdics 1967: 55), illetőleg ezt követően a közlés végéig ereszkedő dallam. A kísérleti fonetikai elemzések (különösen Gósy 1993) alapján már alternatív változatként elfogadják az alaphang megemelkedésével záruló kérdéstípusokat is (Olaszy 2002), illetve a kiegészítendő kérdés dallamváltozását sejtetik (már a hatvanas években Fónagyék is). Mi az oka annak, hogy a szakirodalom „elnézően” bánik ezzel a formával? Vélhetőleg az, hogy az észlelési kísérletek (Gósy 1993 és 2000) eredményei szerint a hallgatók megerősítéssel reagálnak rá: nagyobb arányban ismerik fel kérdőnek az ilyen beszéddallammal rendelkező mondatokat, mint azokat, amelyekben nincs a zárlatban dallamemelés. Ebből az következik, hogy a vizsgált jelenség többlet-akusztikaikaként funkcionál az észlelés számára.

A kijelentő megnyilatkozás végén megjelenő dallamemelés előfordulási gyakorisága a nők és a férfiak beszédében

Látható tehát, hogy a szakaszvégi dallamemelés megjelenési gyakorisága nagymértékben függ a beszédhelyzettől. De függ-e vajon a beszélő nemétől is – ahogyan ez a közvélekedésben és a szakirodalmi forrásokban is gyakran megjelenik?

A 4. a), b) és c) ábrán ismét a már megvizsgált beszédszakaszok realizációi láthatók, ezúttal nemek szerinti bontásban. Először az ábrázolt adatok vizsgálatában egy csoportba soroljuk az emelkedő és a szökő hanglejtéssel záruló szakaszokat, hiszen az általánosító (és elítélő) vélemények sem választják külön őket. A kérdés tehát az, hogy ebben a vonatkozásban milyen arányok bontakoznak ki a különböző nemű beszélőknél. A 4. ábra szerint a nyári élményekről szóló narratíva beszédszakaszai mintegy 30%-ban valósultak meg emelkedő/szökő dallamzárral, a nők és a férfiak beszédprodukcióiban is. Ugyanez az arány (feltehetően a nagyobb kognitív erőfeszítés miatt) nagyobb volt akkor, amikor a beszélőknek a képsorozat alapján kellett történetet mesélniük, közel 40%, de a nemek között itt sem látszik eltérés. A legkisebb arányú az emelkedő dallamzár a társalgás esetében, ahol szökő hanglejtéssel szinte nem is lehetett találkozni. Ez az érték itt 20-20% körüli, szintén egyenlő a két nem esetében. Az az állítás önmagában tehát, hogy szakaszvégeken gyakrabban tapasztalható emelkedő frekvencia a nők, mint a férfiak beszédében, egyik megvizsgált spontán beszédhelyzetben sem volt igazolható.

4. a–c) ábrák

A beszédszakaszok végén a beszéddallam megvalósulása a három elemzett beszédprodukcióban nemek szerint: a) a nyári élményekről szóló narratíva, b) történetmesélés a képsorozatról és c) a társalgás esetében

A következő kérdés az, hogy a szakaszvégeken az emelkedő és a szökő hanglejtés megjelenési gyakoriságában van-e különbség a nők és a férfiak között. Az interjúhelyzetben rögzített narratívában látszik ilyen eltérés: míg a férfiak beszédszakaszainak csak 3,5%-a valósult meg szökőzárral (az emelkedő hanglejtés aránya 26,5%), addig a nőknél 12,5%-nyi szökőzárát lehetett adatolni (náluk emelkedő hanglejtést 20%-ban). Egy másik korábbi kutatásban (Markó 2009), amelyben a percepciók teszt során a hallgatók által megnyilatkozásként meghatározott beszédsegységek is vizsgálhatók voltak, az interjúhelyzetben az az eredmény született, hogy az emelkedő és a szökő hanglejtések együttes aránya 40% körüli, ugyancsak nemektől függetlenül. A nők spontán beszédében – abban a korpuszban a megnyilatkozások és nem a beszédszakaszok szintjén – csak másfélszer gyakoribb volt a szökőzár (12%), mint a férfiakéban (7,9%). Az emelkedő megnyilatkozás végével együtt negyedannyival volt ritkább a nőknél (26,5%), mint a férfiaknál (34,7%).

Visszatérve a 4. ábra adataira: a képsorozat beszédszakaszai esetében jelentősen kisebb a nemek közötti eltérés: a nők beszédprodukciójában 19,5%, a férfiakéban 14,5% volt a szökőzárak aránya (miközben emelkedő zárlat a nőknél 19,5, a férfiaknál 25%-ban hallatszott). A társalgásban a szökőzárak előfordulási aránya mindkét nem esetében elenyésző: 1,5, illetve 0,5% (emelkedő hanglejtéssel a nők beszédszakaszainak 20%-a, a férfiakénak 19%-a zárult).

Ezen adatok alapján joggal feltételezhető, hogy az a benyomás, amely szerint a nők beszédének sajátossága a szakasz végén megemelt dallam, valójában nem az emelkedő hanglejtésnek a nők beszédére jellemző gyakoriságából adódik (hiszen a férfiakra ez éppúgy jellemző), hanem a szökőzár gyakoriságából fakad. Logikusan következik ebből az újabb kérdés: mi lehet ennek a feltűnő különbségnek az oka? Egy korábbi kutatás percepciók tesztelésével, majd az eredményeken többféle statisztikai próba lefuttatásával határozta meg az öt alapvető dallammenet (eső, ereszkedő, lebegő, emelkedő, szökő) objektív határértékeit az időbeli frekvenciaváltozás viszonyszámaival – külön a nők és külön a férfiak beszédében (Markó 2009). Ennek eredménye alapján a nők közismerten tágabb beszéd-hangterjedelme (pl. Traunmüller–Eriksson 1995) miatt az egyes dallamminőségekre jellemző realizációik is tágabb tartományban szóródnak. Emiatt az emelkedő és a szökő dallamhoz tartozó objektív akusztikai értékek is magasabbak, mint a férfiak esetében. Ez egybevág azzal a szakirodalmi állítással, hogy „minél magasabb az alaphang, annál nagyobb a dallamemelkedés észlelési küszöbe” (Kassai 1979: 150 – Rossi 1971 alapján). A szökőnek nevezett dallam tehát jobban kitűnik. Mivel a nők esetében a tágabb hangterjedelem a szökő dallamnak a szélsőségesebb megvalósulásait is lehetővé teszi, ez az ő beszédükben még kirívóbbnak tetszhet. Ez alapján felvetődik, hogy nem (pusztán) szociolingvisztikai-pragmatikai tényezők állnak a dallamhasználatban tapasztalható nemi különbségek hátterében, hanem fiziológiai természetű okok (is).

A kiegészítendő kérdés végén megjelenő dallamemelés előfordulási gyakorisága a nők és a férfiak beszédében

A kiegészítendő kérdés spontán beszédbeli vizsgálata jelentős módszertani nehézségekbe ütközik, hiszen kérdő mondatformákat csak társalgási helyzetekben lehet vizsgálni – mégpedig olyanokban, amelyekben az adatközlő(k) egyenrangú partnere(i)(vé válnak) a felvételvezetőnek, és ez a szimmetria az adatközlőt is „feljogosítja” kérdések megfogalmazására. Hiszen – gondoljunk bele – az utóbbi időkben rögzített, akusztikai fonetikai eszközökkel is elemezhető, jó minőségű spontánbeszéd-felvételek túlnyomó része interjúhelyzetben készült, amelyben a beszélőtől többnyire kvázimonologikus narratívát vártak el a kutatók. Ezekben legfeljebb a feltett kérdésre vagy az elhangzott instrukcióra vonatkozó visszakerdezések (ekhókérdések) jelentek meg. Egy-egy kiegyenlített társalgási helyzetben készült hangfelvételt leszámítva (lásd alább) tehát nincsenek adatok a kérdések spontán beszédbeli megvalósulásáról. Ezen a területen a társalgást is tartalmazó magyar nyelvű beszédadatbázisok létrejötte jelenthet áttörést (pl. Gósy s. a.). Ugyanakkor természetesen ezeknek az esetekben is felmerül a kérdés, hogy egy adott szituációban az egyes résztvevők között kialakul-e olyan kontaktus, amely

előhív kérdő megnyilatkozásokat az adatközlő részéről is. Ezt befolyásolhatja a beszédpartnerek életkori közelsége, neme, a beszédtema, az ahhoz való viszonyulásuk, érzelmi állapotuk. Mindemellett a megalapozott fonetikai vizsgálatokhoz zajmentes felvételek szükségesek, a kifejezés információelméleti értelmében. Azaz csak azok a kérdő megnyilatkozások alkalmasak akusztikai elemzésre, amelyeknek az elhangzása közben a többi beszélő nem szólal meg (nincs egyszerre beszélés, hűmmögés, nevetés stb.), valamint amelyeket a beszélő nonverbális kommunikációja sem torzít (pl. nevetéssel, megváltozott zöngeménységgel), sem külső zajok (pl. a gesztikulációból adódó kopogás) nem rontják a hangminőséget. Látható tehát, hogy a kérdések spontán beszédbeli vizsgálatának lehetőségét több módszertani tényező is befolyásolja, amelyek ezt a kutatási feladatot igencsak megnehezítik.

A kérdő megnyilatkozások vizsgálata korábban egy négy beszélő részvételével rögzített, közel kétórás társalgásban valósult meg. A résztvevők – egyetemi hallgatók, 2 nő és 2 férfi – jól ismerték egymást: közülük 3-an középiskolai osztálytársak voltak, a negyedik személy az egyetemi évek alatt csatlakozott a társasághoz. Mindannyian más-más egyetemi szakra jártak. Ebből adódóan sok kérdésre adódott lehetőség a negyedik beszédpartner részéről a három volt osztálytárs középiskolai történeteire vonatkozóan, valamint mindannyiuktól elhangzottak a többiek egyetemi életével kapcsolatos és a többi jelen nem lévő osztálytársra vonatkozó kérdések. Így közel 200 (a fent leírt értelemben) zajmentes kérdő megnyilatkozást lehetett elemezni, ezek között 85 kiegészítendő kérdés szerepelt. Az összes kiegészítendő kérdés 10,6%-ában (azaz 9 kérdésben) jelent meg a zárlatban dallamemelés (pl. *És akkor egyébként mit tanultál nála? MÉR NEM? MIÉRT?*). A 2. b) kérdésre ezek alapján az a válasz adható, hogy az ilyen megvalósulások a korpuszban nem voltak jellemzőbbek a nőkre, a nemek szerinti megoszlás közel 50%-os volt (Markó 2007).

Egy, a közelmúltban végzett kutatás (Markó 2012) mondatok felolvasását kérte magyar nyelv és irodalom szakot végző és végzett egyetemi hallgatóktól, valamint nyelvész kollégáktól, 7 nőtől és 7 férfitől. A vizsgálat maga nem a beszéddallamra irányult, és nem spontánbeszéd-felvételeken zajlott, de mivel a felolvasandó mondatok között szerepelt kiegészítendő kérdés is, érdemesnek tűnt újrahallgatni a felolvasásokat ebből a szempontból. Az eredmény egybevág a fentiekkel: mind a nők, mind a férfiak között 4-en voltak, akik nem emelték meg a dallamot a közlés végén, 3-3 adatközlő pedig emelkedő hanglejtéssel zárta a kérdést.

Ez a kutatás rádióbemondók, hírolvasók részvételével is megismétlődik (a vizsgálat jelenleg még zajlik). Eddig 5 férfi és 3 nő felolvasásának rögzítése és meghallgatása történt meg a kiegészítendő kérdés megvalósításának a szempontjából. Az eredmény talán még a magyar szakos kollégák felolvasásában tapasztaltaknál is meglepőbb lehet: a rádiósok között az 5 férfi közül kettő, a 3 nő közül pedig egy ejtette záró dallamemeléssel a kiegészítendő kérdést, azaz a többségnél emelkedő zárlat volt tapasztalható.

A nemek között tehát egyik említett kutatásban sem mutatkozott különbség a hanglejtés kérdő mondatbeli megvalósításában, vagyis Fónagy (1998) e vonatkozású ítélete ezeknek az adatoknak az alapján nem nyert megerősítést.

Összegzés és következtetések

A fenti áttekintésből kiviláglik, hogy a spontán beszéd kísérleti vizsgálatának eredményei nem igazolják a laikusok és a nyelvészeti szakirodalom által megfogalmazott állításokat. A közlés végi dallamemelés – akár kijelentő, akár kérdő mondatról van szó – nem funkciótlan, nem ok nélküli, és korántsem korlátozódik a nők beszédére. Mégis mi lehet annak az oka, hogy az emelkedő dallamzár ekkora elutasítást vált ki a nyelvhasználók sokaságából? Feltehetően az a (különösen régebbi) nyelvművelői és iskolai gyakorlat állhat ennek a hátterében, amely nem helyez kellő hangsúlyt a felolvasás és a spontán beszéd eltéréseire, sőt a spontán beszéden a felolvasás dallami sajátosságait kéri számon.

A dallam vizsgálata hagyományosan, hosszú ideig, a felolvasott és ezen belül is az erősen normatív szövegeken (rádiós hírolvasások, Kazinczy-versenyeken rögzített felolvasások, színészi előadások) történt, az intonációs szabályok megállapításának az igénye motiválta. A spontán beszéd természetesen eltér ezektől a szabályoktól, ez azonban nem egyfajta beszélői igénytelenségből, hanem a tervezési folyamatok különbözőségéből fakad. A spontán beszédben a fonetikai forma (és ezen belül a szupraszegmentális szerkezet) tervezése (és kivitelezése) alárendelődik a közlés tartalmi, szintaktikai-morfológiai tervezésének, hiszen a produkciós részfolyamatok egy időben zajlanak. A hangzó kimenetet nagymértékben automatizmusok állítják elő. A felolvasásban (különösen, ha ismerjük a szöveget) az artikulációs kivitelezés jóval nagyobb mértékben tudatos, pontosan megtervezett, jól formált. Mivel a legtöbb, a dallamot érintő megállapítás felolvasott szövegeken alapul, a spontán beszéd dallamformái ebben a szemléletben könnyen kirívónak, helytelennek tűnhetnek. Holott csak a megközelítésmód nem adekvát a jelenséggel.

Fontos, hogy az iskolai (és nem csak a nyelvtanórai) gyakorlatban e két beszédmód (felolvasás és spontán beszéd) különbségeit tudatosítsuk (Váradai 2011). Mindemellett természetesen a spontán megnyilatkozásokban is elvárhatjuk – mind a pedagógusoktól, mind a diákoktól – az igényes megszólalást, ehhez azonban ismerni és gyakorolni kell ezt a fajta beszédmódot is. Szükség van tehát arra, hogy mindehhez terepet adjon az iskola, az oktatásnak bármilyen szintjéről vagy színteréről legyen is szó.

Kiderült, hogy a nemek között feltételezett különbség valójában „érzékszalódás”, hallási észlelésünk frekvenciafüggő voltából adódik. Ha az objektív adatokból indulunk ki, a különböző realizációk gyakoriságát tekintve egyáltalán nem tapasztaltunk eltérést a nők és a férfiak beszédprodukciója között. Az eredmények ugyanakkor igazolnak eltéréseket a beszédhelyzet függvényében, és ebből joggal lehet arra következtetni, hogy a bevezetésben idézett negatív vélemények nem hétköznapi, baráti társalgásokban elhangzott megnyilatkozások hallatán kíváncsiak ki a bloggerekből, fórumozókból. Mindez felveti a pragmatikai ismeretek elmélyítésének szükségszerűségét is. Nemcsak az olvasott és a spontán beszéd különbözőségének, de a spontán beszéd különböző változatainak a produkciós és percepciós, a nyelvi és nyelven kívüli sajátosságai is tanulmányozásra érdemesek.

A kiegészítendő kérdések esetében a norma esetleges megváltozásának kérdésköre összetett kutatást kívánna. Az itt bemutatott eredmények összhangban állnak más típusú kérdő megnyilatkozások vizsgálatának az eredményeivel. Ezek alapján feltételezhető, hogy a frekvencianövekedés pragmatikai indokoltságú: a kérdés gesztusát hivatott pregnánsabbá tenni. Érdemes például a sokat kérdező pedagógusok esetében tapasztalt arányokra gondolni (Gósy 2000-es kutatásában 12 pedagógus közül 9 emelte meg a mondat végén a dallamot). Vagy arra, hogy a másfél-két éves kisgyermek a kérdőfunkciót (talán mivel a megkülönböztetés más formáinak még nincs tudatában) mindig szökőzárral fejezi ki, bármilyen kérdéstípusról legyen is szó (Kassai 1979). Ez természetesen adódhat abból is, hogy a környezetéből ilyen mintákat hall az anyanyelv-elsajátítás kezdeti időszakában, mivel a kutatások szerint az édesanyák így próbálják kommunikációra ösztönözni a kisgyermeküket (Kátainé Koós 1998). Ez a forma tehát – úgy tűnik – nem funkciótlán, többféle változó is befolyásolhatja a megjelenését, amelyeknek szisztematikus vizsgálata még nem történt meg.

A kutatások eredménye alapján tehát elmondható, hogy a vizsgált jelenségek stigmatizációja, „magyartalan”-ná nyilvánítása nem indokolt, mint ahogyan azoknak a beszélőknek az elítélő minősítése sem, akik élnek ezekkel a formákkal. Árnyalt, több szempontú megközelítéssel, a különböző nyelvészeti diszciplínák (a pszicholingvisztikától a szociolingvisztikán át a pragmatikáig) módszereinek és eredményeinek ismeretében a kommunikáció egyes deviánsnak tűnő jelenségei is leírhatók és magyarázhatók. Amit ismerünk, azt könnyebben tudjuk elfogadni is, és e tudás birtokában toleránsabbak lehetünk a nyelvhasználat különböző változataival szemben.

Irodalom

- Balázs Géza 2000. A média nyelvi normája. *Magyar Nyelvőr* 5–24.
- Deme László 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József (szerk.) *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 457–522.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Magyar szövegek alapján).* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fónagy Iván 1998. Intonation in Hungarian. In: Hirst, Daniel – di Cristo, Albert (eds.) *Intonation systems. A survey of twenty languages.* Cambridge University Press. Cambridge. 328–344.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 1993. A kiegészítendő kérdés dallamváltozása. *Magyar Nyelvőr* 443–447.
- Gósy Mária 2000. A kérdő, a felkiáltó és a felszólító mondat dallamának azonossága és különbözősége. In: T. Molnár István – Klaudy Kinga (szerk.) *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára.* Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 123–129.
- Gósy Mária 2003. Virtuális mondatok a spontán beszédben. *Beszéd kutatás* 2003. 19–43.
- Gósy Mária s. a. Multifunkcionális magyar spontánbeszéd-adatbázis. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV.
- Kassai Ilona 1979. Gyermeknyelvi dallamminták. *Magyar Fonetikai Füzetek* 4: 147–171.
- Kátainé Koós Ildikó 1998. Kommunikációs keret az első életévben: intonáció – gögicselés. *Beszéd kutatás* '98. 58–68.
- Markó Alexandra 2007. Kérdő funkciójú hanglejtésformák a spontán beszédben. *Beszéd kutatás* 2007. 59–74.
- Markó Alexandra 2007–2008. Szakaszvégi dallamrealizációk a spontán beszédben. *Nyelvtudomány* III–IV: 127–138.
- Markó Alexandra 2009. Stigmatizált hanglejtésforma a spontán beszédben. *Beszéd kutatás* 2009. 88–106.
- Markó Alexandra 2010. A prozódia szerepe a spontán beszéd tagolásában. *Beszéd kutatás* 2010. 82–99.
- Markó Alexandra 2012. Az irreguláris zöngé szerepe a magánhangzók határának jelölésében V(#)/V kapcsolatokban. *Beszéd kutatás* 2012. 5–29.
- Olaszy Gábor 2002. A magyar kérdés dallamformáinak és intenzitás szerkezetének fonetikai vizsgálata. *Beszéd kutatás* 2002. 83–99.
- de Pijper, Jan Roelof – Sanderma, Angelien A. 1994. On the perceptual strength of prosodic boundaries and its relation to suprasegmental cues. *Journal of the Acoustic Society of America* 96/4: 2037–2047. <https://doi.org/10.1121/1.410145>
- Rossi, Mario. 1971. Le seuil de glissando ou seuil de perception des variations tonales pour les sons de la parole. *Phonetica* XXIII: 1–33. <https://doi.org/10.1159/000259328>
- Traunmüller, Hartmut – Eriksson, Anders 1995. The frequency range of the voice fundamental in the speech of male and female adults. Manuscript. http://www2.ling.su.se/staff/hartmut/f0_m%26f.pdf (2012. szeptember 10.)
- Váradí Viola 2008. A virtuális mondatok műfaji meghatározottsága. *Beszéd kutatás* 2008. 134–147.
- Váradí Viola 2009. Határjelzés a spontán beszédben és a felolvasásban. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 278–283.
- Váradí Viola 2011. A felolvasás és a spontán beszéd összevetésének pedagógiai vonatkozásai. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=343> (2012. szeptember 12.)
- Wacha Imre 1999. Szöveg és hangzása: Cikkek, tanulmányok a beszédről. Magyar Rádió Rt. Budapest.
- (1) Kommunikációs szakadék? – a női lélek munkahelyi titkai. HR Portal 2005. <http://www.hrportal.hu/index.phtml?page=article&id=36813> (2012. szeptember 10.)

A szerzőnek a tanulmányban ismertetett kutatásai egy részét a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatta.

Markó, Alexandra

Opinions and facts about a Hungarian intonation contour

The study investigates the realization of declarative sentences and wh-questions in spontaneous speech and is aiming to answer the following questions (which are not only common beliefs but are treated as facts by the literature as well): 1. Does the rising tone at the end of (a) declarative utterances and b) wh-questions have any communicative function?; 2. Is the rising tone at the end of (a) declarative sentences and (b) wh-questions characteristic only in the speech of women? Concerning the functions of the investigated phenomena, the study concludes that the rising tone at the end of declaratives can be explained by speech planning reasons and by the characteristics of the speech situation – these two reasons are interrelated. As for wh-questions, it can be assumed that the increase of frequency has a pragmatic reason, i.e., to make the gesture of the question more significant. The investigations did not prove the hypothesis about any gender differences.

Kulcsszók: spontán beszéd, kijelentő megnyilatkozás, kiegészítendő kérdés, beszéddallam

Keywords: spontaneous speech, declarative utterance, wh-question, intonation

Az írás szerzőjéről

Markó Alexandra

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

marko.alexandra[kukac]btk.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0003-0301-7134>